

УДК 17:316.32

ПРАКТИЧНИЙ ВИМІР ПРИНЦИПУ НЕНАСИЛЛЯ: ЕТИКО-ФІЛОСОФСЬКИЙ АСПЕКТ

Тетяна Сагановська

*ДВНЗ «Прикарпатський національний університет
імені Василя Стефаника», кафедра філософії, соціології та релігієзнавства
вул. Шевченка, 57, 76018, м. Івано-Франківськ, Україна*

У статті розглянуто позиції авторів щодо можливості практичного застосування принципу ненасилля, а також проаналізовано алгоритм такого використання; висвітлено історичний досвід ненасилля на прикладі систем М. Ганді та М.Л. Кінга; підкреслено практичний потенціал принципу ненасилля.

Ключові слова: принцип ненасилля, практика ненасилля, сат'яграха, ненасильницькі методи.

Тема ненасилля досить популярна в різних сферах суспільного життя й викликає все більше зацікавлення в сучасних дослідників. Актуальність осмислення й реалізації принципу ненасилля зумовлена тим, що насилля продовжує проявлятися у різноманітних формах: фізичній, моральній, психологічній; у стосунках між людьми на рівні як держав, груп, так і окремих індивідів. Усвідомлення того, що насильницька поведінка призводить до руйнівних наслідків, висуває альтернативу – необхідність практичного використання принципу ненасилля як шляху до діалогу, компромісу, досягнення консенсусу та злагоди. Саме це посилює інтерес не тільки до теоретичного осмислення принципу ненасилля, а й до різноманітних аспектів його практичного виміру.

Особливе місце проблемі практичного втілення ненасилля відведене у філософських поглядах і системах М. Ганді [1], М.Л. Кінга [3; 4] і Д. Шарпа, у працях яких викладено сутність, мету та механізми окремих політичних методів і правил ненасильницьких дій.

На сучасному етапі практичний вимір ненасилля досліджують такі науковці, як Р. Апресян, В. Бех, А. Гусейнов [14], А. Перцев [7], В. Садикова [6], Ж. Семлен, В. Сікірін [9], В. Стюпін [10], О. Шахова [13]. Вони, зокрема, звертають увагу саме на ненасилля як альтернативу багатьом сучасним способам вирішення міжнародних проблем і ставлення до дійсності.

Так, російський етик А. Гусейнов стверджує, що ненасилля виступає не тільки складним духовним утворенням, а й конкретною діяльністю, яка має свою логіку, форми та фази розвитку й потребує величезних інтелектуальних і вольових зусиль. Науковець стверджує, що в цьому аспекті ненасилля вивчене ще дуже погано порівняно з насиллям: «Насправді в сучасних суспільствах є тисячі навчальних і наукових закладів, які вивчають насилля й навчають насилля, починаючи з елементарних збройних прийомів і закінчуючи стратегією ядерної війни. На історію, на минуле й особливо на теперішнє й майбутнє не можна дивитися крізь збройний приціл. Стосунки між людьми й народами базуються не тільки на ворожості та ненависті. Вони характеризуються також досвідом мирного співробітництва та конструктивного діалогу» [14, с. 54].

Натомість французький історик Ж. Семлен вважає, що насилля притаманне людині від природи, проте ненасильницька практика, на його думку, є можливою. Така практика не є чудодійним засобом, ненасилля уявляється як реальний шлях виходу із насилля [7, с. 47].

Серед вітчизняних дослідників, які аналізували принцип ненасилля, можна виділити В. Дудченка [2], С. Кримського [12], В. Малахова [5]. Усі автори одностайно підкреслюють важливість і необхідність феномена ненасилля в міжлюдських стосунках сьогодення.

Так, відомий історик філософії С. Кримський вважає ненасилля філософією та способом життя, «які на основі верховенства правди й любові припускають особисті, соціальні та міжнаціональні зміни заради подолання несправедливості в досягненні миру та примирення» [12, с. 102].

Український етик В. Малахов також відзначає важливість цього принципу та вказує на необхідність перегляду вчення про ненасилля у вирішенні сучасних моральних проблем: «До такого перегляду закликали, кожен по-своєму, Л. Толстой і А. Швайцер, М. Реріх і М. Ганді <...> перегляд поступово стає реальністю, дедалі відчутніше заявляє про себе у філософії, культурі, урешті-решт – і в повсякденному нашому світовідношенні. Крок за кроком ми всі вчимося – бо інакше вже не можна! – поважати права людини» [5, с. 285].

Якщо уважно проаналізувати позиції авторів, то виявиться, що вони здебільшого звертали увагу на теоретичне обґрунтування принципу ненасилля, погоджуючись із можливістю його практичного застосування. Проте конкретний практичний вимір ненасилля та його етико-філософський аспект розглядаються меншою мірою, що вказує на необхідність здійснення такого ґрунтового аналізу, адже саме в практичному плані ненасилля може стати дійсно ефективним ключем до розв'язання багатьох проблем сучасності. Саме тому метою статті є етико-філософський розгляд практичного виміру ненасилля.

У філософській літературі поняття «ненасилля» тлумачиться як етична категорія, а також пов'язується переважно з релігійними доктринами, пацифістськими рухами й відповідними етико-філософськими поглядами: «Ненасильство – морально-етичний принцип, одна із засадничих соціальних цінностей, що стверджує відмову від спричинення шкоди (зла, болю, страждання) іншим людям. Антиподом ненасильства є насильство. В основі філософії ненасильства лежить заперечення брутальної сили як засобу досягнення цілей, підґрунтя влад і управління» [11, с. 417].

Ненасилля – не сталий феномен, а явище, яке історично розвивалося, змінюючи свої зміст і форму. Починаючи від ідеї Л. Толстого «непротилежності злу силою» й закінчуючи сучасним етико-релігійним ученням Г. Кюнга про всесвітню етику та місце ненасилля в ній, усі наявні теоретичні системи об'єднують однакову ціль – можливість виходу й ефективність теорії ненасилля в практичній площині.

Однозначної відповіді серед дослідників немає досі. Одні вважають теорію ненасилля практично непридатною, називаючи її утопією; на думку інших, вона є дієвою та досить перспективною, вони розглядають ненасилля як етичний ідеал.

Так, дослідниця О. Шахова вважає, що ідея реалізації ідеалу ненасилля в суспільстві є не просто можливою, а й необхідною. На її думку, для цього необхідно сформулювати правильне й точне визначення ненасилля, яке має означати активність і сміливість кожної людини відмовитися від агресії та насилля [13, с. 128].

Натомість російський дослідник конфліктології А. Перцев вважає ідею ненасилля утопією й ідеалізованою філософією, яка не може дати позитивних результатів. Проте вчений не заперечує й того, що «концепції філософів ненасилля можуть бути корисними й цінними в тій частині, в якій вони доводять безкорисливість силового вирішення проблем, неефективність придушення конфліктів без усунення причин, які їх викликали» [7, с. 33].

Розбіжності у ставленні до можливості практичної дієвості ненасилля мають глибоке підґрунтя. Справа в тому, що зазначена проблема стосується ширшого загальнофілософського питання можливості втілення моральних принципів у конкретних практичних си-

туаціях людського життя. Із соціологічного чи політичного погляду мораль нічого не може запропонувати для соціальної дії. Однак з етичного погляду мораль задає певний стандарт (ідеал) взаємин між людьми. Цей стандарт орієнтує людину в поведінці з іншими. Недарма ще починаючи від Платона етика розглядається як шлях. Його вчення про Ерос, який повинен був об'єднати землю й небо, перекинувши міст від ілюзорного світу до справжнього, дало поштовх до розуміння моралі як руху до вдосконалення, як сили, що веде людину до кінцевої цілі, вищого блага (щастя, бога чи чогось іншого). Саме тому кожна етична теорія вміщає в собі не тільки певну систему норм, а й способи їх реалізації.

Це саме стосується й етики ненасилля, яка переводить мораль у практичну проєкцію, причому навіть у такі галузі практики, які найбільше чужі моралі, як, наприклад, політика. Недарма російський філософ А. Гусейнов підкреслює: «Етика ненасилля являє собою теоретизування в термінах життя, вона є одночасно й теорія, і практичне зусилля» [14, с. 45].

Строго кажучи, як моральний принцип ідея ненасилля нічого нового не повідомляє. Її етичний і нормативно-ціннісний зміст у більш широкій версії відомий завдяки тому комплексу ідей, який називають етикою любові. Однак у вченні про ненасилля логіка моралі конвертується в логіку масової соціальної дії. Цим і оригінальна така ідея.

Крім цього, етика ненасилля містить ще один не менш важливий аспект – вона пов'язує в один нерозривний ланцюг спасіння людини й спасіння всього світу, вважаючи, що шлях до такого спасіння пролягає саме через ненасилля. Це означає, що вона виступає як загальною, так і індивідуальною парадигмою поведінки. У цій єдності й полягає її своєрідність і як суспільної всезагальної практики, і як практики окремої людини.

Так, український дослідник принципу ненасилля В. Дудченко зазначає, що «ненасилля як принцип ставлення людини до людини не обмежується рівнем міжособистісної взаємодії, а як філософсько-культурологічний потенціал людства проростає в усі сфери життя – природну, суспільну, державну, культуротворчу, політичну, релігійну» [2, с. 95].

Принцип ненасилля на практиці починається з конкретної людини, утілюючись у загальносуспільну діяльність. Цей процес включає три складові частини:

- 1) формування ідей, думок і знань про ненасилля (усвідомлення цінності ненасилля та його ефективності й потенціалу в спілкуванні з іншими людьми);
- 2) індивідуальну практику конкретної особи (відмову від агресії та насилля конкретної людини під час вирішення конфліктних ситуацій);
- 3) загальну практику ненасилля (прийняття ненасильницьких принципів і методів людською спільнотою та їх використання в різних сферах суспільного життя) [8].

Саме в цьому ключі ми і вбачаємо закладений у сучасному принципі ненасилля потенціал особливої суспільної практики, спрямованої на свідоме використання вищих моральних принципів і цінностей в усіх сферах суспільного життя. Як зазначає А. Гусейнов, «ненасилля – це практика розширення сфери застосування моральних принципів із особистісної сфери в суспільну» [14, с. 54].

У той же час теорія ненасилля неодноразово доводила свою ефективність в історії: приклади сат'яграхи, боротьби афроамериканців, «оранжевих революцій». Недарма дослідник В. Стюпін підкреслює, що заклики до ненасилля повинні бути вмотивовані конкретним історичним досвідом [10, с. 77], адже саме практична частина ненасилля може довести те, що теорія не є ефемерною.

Ненасильницькі акції – це альтернативний непокірності та насиллю спосіб поведінки в конфліктній ситуації, який цілком може бути осмислений як конкретна тактика добра в боротьбі зі злом, практична етика любові й співпраці. На це вказував і один із найпер-

ших відомих практиків і фундаторів принципу ненасилля – Махатма Ганді. Так, мислитель у праці «Сатьяграха» підкреслював: «Революція без застосування насилля – не програма захоплення влади. Це програма перетворення взаємин між людьми, яка веде до передачі влади» [1, с. 170]. Ключовою в морально-етичному плані в наведеному твердженні є теза «програма перетворення взаємин між людьми», адже вчення про сатьяграху передбачало всезагальну зміну через індивідуальне вдосконалення, яке включало в себе конкретні практичні настанови, дотримуватись яких повинна кожна людина. Серед них, зокрема, ненасилля (ахімса), правдивість (сат'я), недопущення крадіжок, доброчесність (брахмачар'я), відмова від власності (апаріграха), фізична праця, помірність, безстрашність, повага до всіх релігій, самодисципліна, аскетизм (тапаз), невизнання недоторканності.

Якщо заглибитися в роздуми про кожен із цих настанов, то можна зрозуміти, що в їх основі лежить ахімса (ненасилля щодо себе, оточуючих і суспільства) як своєрідний спосіб примноження добра у світі найбільш безболісним шляхом, який потребує мужності, мудрості та розбірливості.

Ми можемо простежити логіку роздумів Ганді про застосування сатьяграхи та побачити, що в істинному розумінні сатьяграха є дійсно внутрішньою духовною практикою, яка здатна поширюватися на все суспільство: «Кожен може звернутися до сатьяграхи, і вона може бути застосована майже в усіх ситуаціях. <...> Батько й син, чоловік і дружина постійно вдаються до сатьяграхи у своїх стосунках один з одним. Коли батько сердиться й карає сина, той не хапається за зброю, а перемагає батьківський гнів послухом. Ми можемо подібним чином звільнитися від несправедливих законів уряду, вважаючи закон несправедливим, але приймаючи покарання, яке стане наслідком його невиконання. Ми не маємо зловити до уряду. Коли ми розсіємо їх побоювання й покажемо, що не хочемо влаштувати збройних нападів на представників адміністрації й відбирати в них владу, а хочемо тільки позбутися несправедливості, вони одразу будуть підпорядковані нашій волі» [1, с. 172].

Так, М. Ганді розробив конкретні правила поведінки, які лежать в основі сатьяграхи.

1. Покладатися на себе чи не потрапляти в залежність від тих, чия діяльність у принципових питаннях руху неможливо контролювати.
2. Тримати у своїх руках ініціативу: навіть у момент очікування реакції опонента продовжувати вчиняти активні конструктивні дії.
3. Постійно вести інформаційну пропаганду.
4. Скоротити до мінімуму свої вимоги, але ніколи не поступатися в головному.
5. Уникати статичних ситуацій.
6. Усебічно вивчати слабкі місця свого руху.
7. Ніколи не відмовлятися від пошуку шляхів співпраці з опонентами. Нехай метою буде не опонент і перемога над ним, а проблема, яка стоїть перед вами [1, с. 174].

Саме цими правилами послуговувалися прибічники Ганді в боротьбі за незалежність Індії від Великобританії. Сам Ганді неодноразово підкреслював, що сатьяграха – це сама практика та дія, адже ненасилля вимагає проявів у думках, словах і діях. Саме така узгодженість необхідна для успішної реалізації цієї філософії.

Таким чином, сутність сатьяграхи становлять саме ненасильницькі принципи. Вони є тією творчою й активною силою, яка завдяки тому, що не використовує насилля як засіб вирішення конфліктів, є дійсно революційним методом для тих, хто прагне змін.

Надалі ідея ненасилля стала відомою як масова соціальна практика – як стратегія й техніка соціально-політичної боротьби, вирішення конфліктів і посередництва, цивільного (невійськового) опору агресору. Вона не обмежувалась одним лише принципом, а виступала як політична боротьба, в основі якої лежить мораль.

Так, послідовник М. Ганді, американський ідеолог ненасилля Мартін Лютер Кінг, продовжуючи лінію індійського мислителя, використовує ненасильницькі методи в соціально-політичній площині. Його концепція складається із конкретних правил поведінки людей, які йдуть ненасильницьким шляхом.

1. Чітко визначте свої цілі. Для початку слід звернути увагу на будь-які конкретні прояви несправедливості й обговорити їх із дійсно простих і ясних позицій.

2. Ведіть чесну гру й слухайте опонента. Для досягнення своєї мети необхідно завоювати повагу опонента. Поводьтеся таким чином, щоб опонент відчував до вас повагу завдяки вашому бережному ставленню до істини й справедливості.

3. Любіть ворогів своїх. Істинна справедливість запанує тоді, коли люди відмовляються жити в суспільстві гноблення людини людиною, а не тоді, коли люди, живучи в подібному суспільстві, знищують один одного.

4. Залишайте своїм опонентам шляхи для відступу. Будьте терплячі до їхніх слабкостей, комплексів і побоювань [4].

Усі ці правила ґрунтуються на таких етико-філософських чеснотах, як справедливість, відкритість, розуміння та терпеливість. На цих самих чеснотах базуються й шість стратегічних прийомів, які чітко окреслив Кінг у своїй праці «Шлях до свободи». Ці прийоми окреслюють усі правила та застереження, яких повинен дотримуватися опонент, ведучи ненасильницьку кампанію.

Крім цього, на думку М.Л. Кінга, практика ненасилля – це шлях не для боягузів, а для сильних людей, які завдяки активному непротивленню злу прагнуть не знищити противника, а завоювати його любов і взаєморозуміння: «Ви маєте заявляти: «Я настільки сильно прагну знищення цієї несправедливості, що я готовий до будь-яких страждань в ім'я того, щоб досягти своєї мети», замість того, щоб сказати: «Я настільки сильно прагну знищення цієї несправедливості, що я змушу свого опонента страждати, аби моя мета була досягнута». Готовність до того, що опонент може проявити щодо вас насилля, і готовність переносити страждання часто можуть бути вирішальними факторами для досягнення мети. Різні форми опору забезпечують ясність моральної позиції, що зміцнює мужність демонстрантів і викликає загальну повагу» [3, с. 146].

Саме тому наріжним каменем усієї ненасильницької кампанії Кінга була любов і самопожертва в ім'я справедливості. Успішно організований ним Рух за громадянські права афроамериканців доводить дієвість ненасильницьких методів на практиці.

Значно доповнює алгоритм, створений М.Л. Кінгом, «Макіавеллі ненасилля», як його називали, американський професор політології Джин Шарп. У праці «Від диктатури до демократії» він викладає свою концепцію боротьби з владою, доповнюючи її довгим переліком різноманітних практичних ненасильницьких методів. Саме ця книга стала настільною для творців сучасних революцій у країнах СНД. Такою само високою була її роль і в революціях 2011 р. на Близькому Сході, а все тому, що Шарп переконливо доводить, що за допомогою простих ненасильницьких методів можна зробити державний переворот, скинути тиранічну владу без кровопролиття і з мінімальними матеріальними та моральними втратами.

Шарп описує в додатку до своєї книги методи ненасильницьких дій, розділяючи їх на методи ненасильницького протесту й переконання, методи відмови від соціального співробітництва, методи відмови від політичного й економічного співробітництва, методи ненасильницького втручання [6, с. 51]. У такий спосіб він максимально розширює спектр можливостей ненасильницького впливу, поширюючи його на найрізноманітніші сфери життя.

Таким чином, конкретні приклади з історії доводять, що ненасилля виступає не тільки складним духовним утворенням, а й конкретною діяльністю, методи якої можуть вико-

ристовуватися як елемент тактики в проведенні будь-якої акції або ж виступати життєвим принципом. Ненасилля в тому вигляді, якого воно набуло в теорії й практиці у ХХ ст., є ефективним засобом вирішення суспільних конфліктів, насамперед тих, які зазвичай вирішуються із застосуванням насилля, а також цілком конкретним способом відповідально-го існування в сучасному світі.

Незалежно від того, як розглядати ненасилля, ефективність відмови від насилля дуже висока. Використання ненасильницьких методів накладає на нас певні зобов'язання, оскільки ми повинні відповідним чином будувати свої взаємини з людьми, а також вірити в деякі принципи, які не є традиційними чи досить легкими для розуміння, у принципи, які містять у собі щось значно більше, ніж просте досягнення будь-якої тактичної вигоди.

У своїй прикладній частині ненасилля являє собою метод соціально-практичних дій конструктивного вирішення проблем зовнішнього і внутрішнього характеру, які виникають у суспільстві. Етика ненасилля задає своєрідну ідейну основу для застосування моральних принципів до соціальної практики й морального забезпечення зусиль із перетворення суспільного життя, продуктивної соціальної взаємодії між людьми, що мають різні інтереси та дотримуються різних поглядів. У цьому й полягає неминуще значення ненасилля.

Список використаної літератури

1. Ганди М. Сатьяграха. Ненасиліе: філософія, етика, політика. М.: Наука, 1993. С. 167–174.
2. Дудченко В. Ненасильницький шлях розвитку людства в сучасних умовах. Актуальні філософські та культурологічні проблеми сучасності: збірник наукових праць, випуск 18 / відп. ред. М. Бровко, О. Шутов. К.: Видавничий центр КНЛУ, 2007. С. 93–98.
3. Кинг М. Есть у меня мечта... Избранные труды и выступления / пер. С. Шифриной, Ж. Ямпольской. М.: Наука, 1970. 225 с.
4. Кинг М. Філософія ненасилія: Шість принципів (із книги «Путь к свободе»). URL: <http://christian.by/stati/224-shest-printsipov-nenasiliya-iz-knigi-put-k-svobode-martinalyutera-kinga>.
5. Малахов В. Етика. К.: Либідь, 2002. 384 с.
6. Садыкова В. Насилие и ненасилие: теория и реальность. Вестник Челябинского государственного университета. Философия. Социология. Культурология. № 4. 2012. Вып. 23. С. 49–53.
7. Перцев А. Странная философия ненасилия. URL: <https://www.e-reading.club/book.php?book=1021714>.
8. Практическое пособие по ненасилию. Подгот. организацией «Американские мирные испытания». URL: <http://www.politnauka.org/library/dem/nonviolence.php>.
9. Сикирин В. Потенциал и перспектива ненасилия как особой формы общественной практики. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/potentsial-i-perspektiva-nenasiliya-kak-osoboy-formy-obschestvennoy-praktiki-1>.
10. Стёпин В. Цивилизация и культура. СПб.: СПбГУП, 2011. 408 с.
11. Філософський енциклопедичний словник / НАН України, Ін-т філософії ім. Г.С. Сковороди; гол. ред. В. Шинкарук. К.: Абрис, 2002. 742 с.
12. Чайка Т. Бесіди з Кримським. «Екзистенційне крещендо». Філософська думка. 2011. № 6. С. 98–104.
13. Шахова О. Историко-культурологическая роль ненасилия в реализации идеала: дис. ... кандидата культурологии: 24.00.01. Нижневартговск, 2003. 169 с.
14. Етика ненасилия. Материалы международной конференции / под общ. ред. А. Гусейнова, отв. ред. Р. Апресян. М.: Философское об-во СССР, 1991. 68 с.

**PRACTICAL MEASUREMENT OF THE PRINCIPLE OF NONVIOLENCE:
ETHICAL AND PHILOSOPHICAL ASPECTS**

Tetiana Sahanovska

*Vasyl Stefanyk Precarpathian National University,
Department of Philosophy, Sociology and Religious Studies
Shevchenko str., 57, 76018, Ivano-Frankivsk, Ukraine*

In the article are considered the authors' positions on the possibility of practical application of the principle of nonviolence; the algorithm of such use is analyzed; the historical experience of nonviolence on the example of systems is highlighted M. Gandhi and M. King; the practical potential of the principle of nonviolence is emphasized.

Key words: nonviolence principle, nonviolence practice, satyagraha, non-violent methods.